

सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ॥

सीताया अग्नौ प्रवेशसमये ब्रह्मरुद्रेन्द्रियमवरुणकुबेरा आगत्य हव्यवाहने पतन्तीं जानकीं कथमुपेक्षसे इति प्राञ्जलिं रामं पप्रच्छुः रामस्त्वहं मानवो दशरथजात इत्यात्मानं मन्ये इत्यब्रवीत् ब्रह्मा न भवान्मनुष्योऽपि तु साक्षान्नारायणो रावणाद्यसुरवधार्थं मनुष्यरूपेणावतीर्ण इत्यादि रामायाकथयत् ।

ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैवं वदतां गिरः । दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १ ॥
ततो वैश्रवणो राजा यमश्च पितृभिः सह । सहस्राक्षश्च देवेशो वरुणश्च जलेश्वरः ॥ २ ॥
षडर्धनयनः श्रीमान्महादेवो वृषध्वजः । कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ ३ ॥
एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसंनिभैः । आगम्य नगरीं लङ्कामभिजग्मुश्च राघवम् ॥ ४ ॥
ततः सहस्ताभरणान्प्रगृह्य विपुलान्भुजान् । अब्रुवंस्त्रिदशश्रेष्ठा राघवं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—दृष्टश्रुति । शप्तामत् एव त्रिदिवात् निरये पतन्तीं देवतामिव तां वन्हौ पतन्तीं सीतां त्रयो लोका दृष्टुः ३३

गो० टी०—दृष्टश्रुति । देवाः स्वर्गवासिनः गन्धर्वा भूलोकवासिनः दानवाः पातालवासिनः सकलभोगार्ह रूप-
वत्याः सीतायाः अनलप्रवेशस्यानर्हत्वान्निरयपतनानर्हस्वर्गीय-
देवतादृष्टान्तः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—अद्भुतोपम आश्चर्यमित्युपमा ज्ञानं यत्प्रवृत्तौ सः ॥ ३४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदि-
काव्ये युद्धकाण्डे षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

रा० टी०—तस्यामिति । तस्यामग्निं विशन्त्यां सत्याम् अद्भुतोपमः हाहेति विपुलः स्वनो बभूव ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ
युद्धकाण्डे अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

गो० टी०—तस्यामिति । अद्भुतोपमः अद्भुततुल्यः । रा-
वणागमनमारभ्य एतावत्पर्यन्तं सीतायाः परमभागवतभूतल-
क्ष्मणापचारफलमुपपादितम् । वस्तुतः सीताया रावणागमन-
काले अग्नौ प्रविष्टत्वात्तस्याः पुनर्गमनार्थं मायासीताया रावण-
गृहीताया अग्नौ प्रवेश इत्यप्याहुः ॥ ३४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

१] ति० टी०—ततो हीति । एवं वदतां हाहेति वदतां सर्वेषामार्ता गिरः श्रुत्वा ततो हि तत एव दुर्मनाः खिन्नचित्तो रामो बाष्पव्याकुललोचनः प्राकृतस्त्रीवत्सीता एतदनर्हेति तद्वि-
योगतो बाष्पव्याकुललोचनो भूत्वा मुहूर्तं दध्यौ, किमुक्तं किं कृतं किं चातः परं कर्तव्यमिति चिन्तापरो बभूव ॥ १ ॥

रा० टी०—सीताग्निप्रवेशदर्शनहेतुकवानरादिप्रभूतस्वनश्रव-
णानन्तरकालिकं वृत्तान्तमाह तत इत्यादिभिः । वदतां गिरः श्रुत्वा दुर्मनाः तत्त्वेन प्रतीयमानो रामः मुहूर्तं दध्यौ ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ रामस्तवः—ततो हीत्यादि । दुर्मनाः दुःखितमनाः, दध्यौ मनसा ध्यानं कृतवान् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—अत्रावसरे दिक्पालसहितो रुद्रो हिरण्य-
गर्भश्च रामाद्युग्रहाय समागतावित्याह—तत इत्यादि ॥ २ ॥

३] ति० टी०—षडर्धनयनः श्रीमान् षडर्धनयनस्त्रिनेत्र इत्यर्थः । सर्वलोकस्य ब्रह्मलोकपर्यन्तं सर्वलोकवर्तिपदार्थानां स्रष्टा ब्रह्मविदां चतुर्मुखप्रजापतिविष्णुदेवराजादिदिक्पाल-
वसिष्ठाद्युषितत्संतानजब्राह्मणा ब्रह्मविदस्तेषां वरो ज्येष्ठो हिर-
ण्यगर्भः । ‘यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्, यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै’ इति श्रुतेः, ‘हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे’ इति श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—एते सर्वे विमानैर्लङ्कामागत्य राघवम-
भिजग्मुः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तत इति । ततोऽनन्तरं वैश्रवणः कुबेरः षड-
र्धनयनः त्रिनयन इत्यर्थः महादेवो ब्रह्मा अः विष्णुश्च एते सर्वे
समागम्य संघीभूय विमानैः लङ्कामागम्य राघवमभिजग्मुः
श्रीमान् शब्देन विष्णुलाभो वा बोध्यः श्लोकत्रयमेकान्वयि २-४

गो० टी०—तत इत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् ॥ २-४ ॥

५] ति० टी०—प्रगृह्योद्यम्य । भारते तु—अग्निप्रवेशं
सीताया अनुक्त्वा रामस्य चारित्रसंदेहे सीतादुःखं दृष्ट्वा
वाय्वग्निवरुणाद्युक्त्यैव सीताङ्गीकार उक्तस्तत्रानुक्तोऽप्यग्निप्रवेशो
मध्ये द्रष्टव्य इत्याहुः । पात्रे तु—‘सा तेन गर्हिता साध्वी
विवेश ज्वलनं तदा’ इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानविदां विभुः । उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने ॥

कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे ॥

॥ ६ ॥

ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां च प्रजापतिः । त्रयाणामपि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥ ७ ॥

रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामपि पञ्चमः । अश्विनौ चापि कर्णौ ते सूर्याचन्द्रमसौ दृशौ ॥ ८ ॥

अन्ते चादौ च मध्ये च दृश्यसे च परंतप । उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा ॥ ९ ॥

इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः । अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठान् रामो धर्मभृतां वरः ॥ १० ॥

आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् । सोऽहं यश्च यतश्चाहं भगवांस्तद्व्रीतु मे ॥ ११ ॥

रा० टी०—तत इति । त्रिदशश्रेष्ठाः सहस्ताभरणान् हस्ताभरणसहितान् भुजान् प्रगृह्य उग्रम्य प्राञ्जलिस्थितं ध्यानाङ्गत्वेन बद्धकरं राघवं राममब्रुवन् ॥ ५ ॥

गो० टी०—तत इति । प्रगृह्य उद्धृत्य ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—कर्ता सर्वस्येति । मनुष्यदेहे राघवे सर्वलोककर्तृत्वायुक्तिर्मूलस्वरूपाभिप्रायेण । ज्ञानविदामपि निषदज्ञानवताम् । देवगणा इन्द्रादयस्तेषां श्रेष्ठम् । ‘विष्णुमुखा वै देवाः’ इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—कर्तेत्यादिभिः । सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठः कर्ता सर्वजगत्कर्तुरपि नियामक इत्यर्थः अत एव ज्ञानवतां सर्वविषयकज्ञानविशिष्टानां विभुः स्वामी त्वं हव्यवाहने पतन्तीं सीतां कथमुपेक्षसे एतेन सीताया न किञ्चिदोषसंसर्ग इति भवतो ज्ञातमस्तीति सूचितम् तेन अदोषे दोषारोपणमनुचितमिति ध्वनितम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—कर्तेत्यादि । पूर्वं ब्रह्मणः अद्वारकं कर्तृत्वम्, अत्रसद्वारकं कर्तृत्वमिति न विरोधः । सर्वज्ञत्वं कथमज्ञ इवोपेक्षस इति भावः । देवगणश्रेष्ठं ब्रह्मादिदेवगणे श्रेष्ठम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

७] ति० टी०—ऋतधामेत्यादिश्लोकत्रयं कतकासंमतम् । तीर्थस्त्वेवं व्याचष्टे—पूर्वं पूर्वस्मिन्कल्पे सृष्टेः पूर्वं वा वसूनां मध्ये ऋतधामा नाम वसुः । आदिकर्ताण्डाधिपतिरूपादि-सृष्टिकर्ता । स्वयंप्रभुरितरानियम्यः ॥ ७ ॥

रा० टी०—इतीति । ननु दशरथसुतं मां कथमेवं वर्णयसीत्यत आह—कथमिति । देवगणश्रेष्ठं सर्वदेवेभ्योऽधिकमात्मानं स्वस्वरूपं कथं नावबुध्यसे अर्थं पृथक् श्रेष्ठत्वमुपादयितुं तद्विभूतीस्तादात्म्येनाह—ऋतेत्यादिभिः । त्रयाणां लोकानामादिकर्ता पूर्वं वसूनामृतधामा वसुः त्वमेव प्रजापतिस्त्वमेव ॥ ७ ॥

गो० टी०—आत्मस्वरूपमेवाह—ऋतधामेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् ॥ ऋतधामाख्यो वसुरित्यर्थः । प्रजापति-प्रजास्वामीति वसुविशेषणम् । आदिकर्ता । अण्डाधिपतिपर्यन्ताद्वारकसृष्टिकर्तेत्यर्थः । स्वयं प्रभवतीति स्वयंप्रभुः । अनियम्य इत्यर्थः । रुद्राणां मध्ये अष्टमो रुद्रः, तथा साध्यानामित्यत्रापि । अन्ते चेति । अन्ते प्रलये, आदौ सृष्टेः प्राक्

च दृश्यसे । अनेनोत्पत्तिविनाशराहित्यमुक्तम् । एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरोऽपि सन् अज्ञ इव विदेहकुले प्रादुर्भूतां सीतां किमर्थमुपेक्षस इत्यर्थः ॥ ८-१० ॥

८] ति० टी०—अष्टमो रुद्रो महादेवः । साध्यानामपि पञ्चमो वीर्यवानामा । विराड्रूपं वर्णयति—अश्विनौ चेत्यादि ॥ ८ ॥

रा० टी०—रुद्राणामिति । अष्टमो रुद्रो महादेवः साध्यानां पञ्चमः वीर्यवानाम त्वमेव विराड्रूपत्वं वर्णयति अश्विनौ ते कर्णौ ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—अन्ते चादौ चेत्यनेन सर्वभूततत्त्वं त्वमेवेति सूचितम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—अन्त इति । अन्ते सृष्टिविनाशे आदौ सृष्टेः पूर्वं त्वमेव दृश्यसे अतः प्राकृतो मानुष इव वैदेहीं कथमुपेक्षसे ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—लोकपालैरिन्द्रादिब्रह्मान्तैः पूर्वोक्तैः । लोकस्य भूलोकस्येदानीं साक्षात्स्वामी राघवो रघुकुलजः ॥ १० ॥

रा० टी०—इतीति । लोकस्य स्वामी राघवः त्रिदशश्रेष्ठानब्रवीत् ॥ १० ॥

गो० टी०—इत्युक्त इति । लोकपालैः लोकरक्षकैः ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—अथ ब्रह्मानुग्रहादेव ब्रह्मविद्यौ मुख्यस्य श्रुत्यादिसिद्धतया तदौ मुख्यस्यात्मानं नावबुध्यसे इति ब्रह्मणैव कृतत्वात्तज्जिज्ञासुरिव स्वीयानां स्वस्वरूपबोधनाय ब्रह्माणं गुरुमज्ञ इवोपासददित्याह—आत्मानमिति । अहमात्मानमात्मस्वरूपं सामान्यतोऽहंत्वेन प्रतीयमानं दशरथपुत्रं रामनामकं मनुष्यजातीयपिण्डमेव मन्ये, न तु ततोऽतिरिक्तं किञ्चिद्विधि । भवद्विरप्युक्तं स्वात्मानं नावबुध्यसे इति । एवं च सोऽहमेवंभूताहंबुद्धिमान्यश्च परमार्थतो यत्तत्त्वो यतश्च यत्प्रकृतिकश्च तत्सर्वं भगवान्सर्वज्ञः परमगुरुर्मे मद्यमज्ञाय जिज्ञासवे ब्रवीतूपदिशतु । अयमेव ब्रह्मविद्योपदेशमार्गः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धः ॥ ११ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—आत्मानमिति । अहमात्मानं दशरथात्मजं मानुषं मन्ये भगवान् भवान् तु यः यत्स्वरूपोऽहं यस्य स्वामी अहं यतो लोकादागतोऽहं तत्सर्वं ब्रवीतु दश-

इति ब्रुवाणं काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । अब्रवीच्छृणु मे वाक्यं सत्यं सत्यपराक्रम ॥ १२ ॥
 भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधः प्रभुः । एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥ १३ ॥
 अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चान्ते च राघव । लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ॥ १४ ॥
 शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः । अजितः खड्गधृग्विष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः ॥ १५ ॥

रथात्मजं मन्ये इत्यनेन तद्देव धर्मप्रवर्तना ममाप्युचितेति सूचितम् तेन राक्षसादिष्वपि स्वस्वदाराणां संरक्षणार्थमेवं मया क्रियते इति सूचितम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—ब्रह्मादिभिः सामान्यतः स्तूयमानोऽपि सर्व-
 देवपूजनीयाच्चतुर्भुखात् स्वप्रभावं लोके प्रख्यापयितुं स्वसौ-
 शील्यं दर्शयति—आत्मानमिति । आत्मानं मानुषं मन्ये ।
 परत्वापेक्षया मानुषत्वाभिनय एव ममाभिमत इत्यर्थः ।
 अत्रापि विशेषमाह—राममिति । रामं रामनामकम् । ततो-
 ऽप्यतिशयमाह—दशरथात्मजमिति । अवतारापेक्षया चक्र-
 वर्तिपुत्रत्वमेव प्रियतममिति भावः । स्वस्य विष्णवतारत्वं
 सुग्रीवादिभिरनवगतमिति तत्प्रतिपत्त्यर्थं स्वस्वरूपं पृच्छति-
 योहमिति । योहमिति स्वरूपप्रश्नः । यस्येति संबन्धिप्रश्नः ।
 यत इति प्रयोजनप्रश्नः । भगवान् तद्ब्रवीत्विति । चक्रवर्ति-
 पुत्रत्वमेव ममात्यन्तप्रियतमम् । स्वयं सर्वज्ञतया ममानभि-
 मतमपि परत्वं प्रकटयत्वित्यर्थः । आकारगोपनविवरण-
 स्यान्भिमतत्वेऽपि स्वयमनुमतिदानं रावणनिरसनेन निष्पन्न-
 कार्यतया ॥ १२ ॥ १३ ॥

१२] ति० टी०—इति ब्रुवाणं जिज्ञासवे मह्यं ब्रवीत्विति
 ब्रुवाणम् । वाक्यं देहदेहितत्त्वोपदेशरूपम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—इतीति । हे राम ! मे सत्यं वचनं शृणु इति
 काकुत्स्थं रामं ब्रह्मा अब्रवीत् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—नारं जीवसमूहोऽयनं स्थानं यस्य स
 विराड्रूपो नारायणपदवाच्यो यः स त्वमसि । देवः स्व-
 प्रकाशः । विराट्चिह्नान्याह—चक्रेति । इदं शङ्खगदादेरप्यु-
 पलक्षणम् । एकशृङ्गो वराहः, एकदंष्ट्रो धरणीवराहः । अयं
 विराड्विष्णुमूर्तेर्भेदः । भूतभव्यसपत्नजिद्रूपभक्तकालरूपो यः
 सपत्नो जनिमृतिहेतुत्वात्तं जयति सः । नित्य इति यावत् ॥ १३ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—भवानित्यादिभिः । भूताः
 भूतकालकाः उपलक्षणतया वर्तमानकालका अपि ये सपत्नाः
 तान् जयति स भवानेव नारायणादिः विभूतीनां तादात्म्य-
 मभिप्रेत्येदम् एवमुत्तरेष्वपि बोध्यम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—स्वरूपप्रश्नोत्तरमाह—भवानिति । नाराः
 अयनं यस्यासौ नारायणः । आपो नारा इति प्रोक्ता
 आपो वै नरसूतवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः
 स्मृतः ॥ इति मनुस्मरणात् । तेन जगत्कारणत्वमुक्तम् ।
 एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे व्यावापृ-

थिवी इति श्रुतेः । अवाप्तसमस्तकामस्य जगद्व्यापारानुपपत्तिं
 परिहरति—देव इति । दीव्यतीति देवः क्रीडाप्रवृत्तः । लीलायाः
 प्रयोजनत्वात् । परिपूर्णस्यापि व्यापारः संभवतीति भावः ।
 एवं परत्वासाधारणं नामधेयमुक्त्वा पत्नीवैशिष्ट्यमाह—श्रीमा-
 निति । नित्यं श्रीरस्यास्तीति श्रीमान् नित्ययोगे मतुप् ।
 असाधारणमायुधमाह—चक्रायुध इति । स्वरूपवैलक्षण्य-
 माह—विभुरिति । व्यापक इत्यर्थः । फलितं रक्षकत्वमाह—
 एकशृङ्गो वराह इति । प्रलयोदधिसंभवे वराहरूपं कृत्वा भूमे-
 रुद्धारक इत्यर्थः । उद्धृतासि वराहेणेति श्रुतेः । अनिष्टनिवर्त-
 कत्वमाह—भूतभव्यसपत्नजिदिति । भूताः सपत्नाः मधुकैट-
 भादयः भव्याः सपत्नाः शिशुपालादयः तान् जयतीति
 तथोक्तः ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०—तदेवाह—अक्षरमिति । यदक्षरं मध्ये
 चान्ते चादौ च । सत्यमप्रच्युतस्वरूपं तत्त्वं यद्ब्रह्म तदेव
 त्वमसीति शेषः । लोकानां धर्माधिकृतप्राणिनां त्वमेव परमो
 धर्मः । ‘यज्ञो वै विष्णुः’ इत्यादिश्रुतेरश्वमेधान्तधर्मस्त्वमेव ।
 विष्वच्चः सर्वगताः सेनानियामकगणा यस्य । चतुर्भुजः शत्रु-
 निरसनदक्षभुजश्चतुष्टयवान् ॥ १४ ॥

रा० टी०—अक्षरमिति । सततं सर्वत्र परिपूर्णं मध्ये
 अन्ते चकारेणादावपि अक्षरमेकरसं यद्ब्रह्म तद् भवानेव अत
 एव धर्मादिस्त्वमेव ॥ १४ ॥

गो० टी०—अथ सर्वविघ्नोपसंहारार्थमाह—अक्षरमित्या-
 दि । न क्षरतीत्यक्षरम् आप्नोति व्याप्नोतीति वा अक्षरम् । एतद्वै
 तदक्षरम् गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्तीति श्रुतेः । भवानित्य-
 नुषज्यते । अक्षरं भवान् एवमुत्तरत्राप्यनुषजनीयम् ।
 बृहति बृंहयतीति च ब्रह्म । बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं
 ब्रह्मेति श्रुतिनिर्वचनात् । सत्यम् अविपर्यस्तम् । षड्भाव-
 विकारश्चैवमित्यर्थः । अस्ति जायते परिणमते विवर्धते अप-
 क्षीयते विनश्यतीति षड् भावविकाराः । मध्ये चान्ते चेति ।
 चकारादादौ चेत्यर्थः । वर्तमानमिति शेषः । नित्यत्वमुक्त-
 मनेन । लोकानां परो धर्मः सिद्धरूपो धर्मः सर्वलोकश्रेयः-
 साधनीभूत इत्यर्थः । विष्वक्सीची सर्वगता सेना यस्य सः
 विष्वक्सेनः । सर्वस्वामीत्यर्थः । चतुर्भुजः युगपच्चतुर्विधपुरु-
 पार्थप्रद इत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—शार्ङ्गधन्वा कालरूपं शार्ङ्गं धनुर्यस्य
 हृषीकेश इति हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशो नियन्ता । पुरुष

सेनानीग्रामणीः सर्वं त्वं बुद्धिस्त्वं क्षमा दमः । प्रभवश्चाप्ययश्च त्वमुपेन्द्रो मधुसूदनः ॥ १६ ॥
 इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभो रणान्तकृत् । शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥ १७ ॥
 सहस्रशृङ्गो वेदात्मा शतशीर्षो महर्षभः । त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥ १८ ॥

इति पुरुषि फलानि सनोति ददाति स पुरुषः, पुरु हृदय-
 पुण्डरीके शेत इति वा पूर्णत्वाद्वा पुरुषः । 'तेनेदं पूर्णं पुरु-
 षेण सर्वम्' इति श्रुतेः । पुरुषोत्तमः । 'यस्मात्क्षरमतीतोऽह-
 मक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषो-
 त्तमः ॥' इति स्मृतेः । अजितो पाप्मनारिभिश्चाजितः । खड्ग-
 धृग्विद्याख्यनन्दकखड्गधृक् । विष्णुः सर्वव्यापकः । कृष्णस्त-
 द्वर्णः । बृहद्बल इत्यशेषब्रह्माण्डस्य लीलाकन्दुकवद्धारणक्षमः
 बृहद्बलः ॥ १६ ॥

रा० टी०-शार्ङ्गधन्वेति । शार्ङ्गं धनुर्यस्य स हृषीकेशः
 पुरुषादिश्च पुरुषोत्तमस्त्वमेव ॥ १६ ॥

गो० टी०-शार्ङ्गधन्वेति । शृङ्गविकारः शार्ङ्गम् धनुर्यस्य
 स शार्ङ्गधन्वा । "धनुषश्च" इत्यनङादेशः । अनेन रक्षणोप-
 करणवत्त्वमुक्तम् । हृषीकाणाम् इन्द्रियाणाम् ईशः नियन्ता ।
 सर्वेन्द्रियाकर्षकदिव्यविग्रह इत्यर्थः । पुरु सनोतीति पुरुषः ।
 "षणु, दाने" इत्यस्माद्धातोर्दप्रत्ययः । ब्रह्मप्रद इत्यर्थः । यद्वा
 पुरि हृदयगुहायां शेत इति पुरुषः । पुरि शयनं पुरुषमीक्षत
 इति निर्वचनश्रुतेः । यद्वा येन जगत्पूर्णं स पुरुषः । तेनेदं
 पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति श्रुतेः । यद्वा पुरातनत्वात् पुरुषः ।
 पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति श्रुतेः । पुरुषे-
 भ्यः क्षराक्षरेभ्यः उत्तमः पुरुषोत्तमः । यस्यात्क्षरमतीतोहमक्ष-
 रादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः
 इति हि गीयते । यद्वा पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः । सप्तमीति
 योगविभागान्नागोत्तमादिवत् समासः । कैश्चिदपि न जित इत्य-
 जितः । आश्रितसंरक्षणे कदाचिदपि भङ्गं न प्राप्नोतीत्यर्थः ।
 खड्गं नन्दकाख्यं धरतीति खड्गधृत् । विष्णुः व्यापनशीलः ।
 यो दयापदं प्राप्नोति तं तदा तत्रैव स्थितो रक्षतीत्यर्थः ।
 कृष्णः भूनिर्दृतिहेतुः । कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्दृतिवा-
 चक इति निर्वचनात् । बृहत् बलं धारणसामर्थ्यं यस्य सः
 बृहद्बलः ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०-सेनानी राजसेनापतिश्च । ग्रामणीर्म-
 न्त्री सर्वं जगत्त्वमेव बुद्धिर्निश्चयात्मिका क्षमा भक्तापराध-
 सहिष्णुता दम इन्द्रियनिग्रहः तद्धर्मकत्वात्तदात्मत्वव्यप-
 देशः । प्रभवाप्ययौ सृष्टिप्रलयौ तत्कारणत्वात्तद्व्यपदेशः ।
 उपेन्द्रादयस्तत्रैव मूर्तिभेदाः ॥ १६ ॥

रा० टी०-सेनानीरिति । सेनान्यादिस्त्वमेव ॥ १६ ॥

गो० टी०-सेनानीरिति । सेनां नयतीति सेनानीः ।
 देवसेनानिर्वाहक इत्यर्थः ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । दिव्यजन-
 पदादिपालक इत्यर्थः । बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दम इति बुद्ध्यादि-

प्रवर्तक इत्यर्थः । न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
 यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तमिति वचनात् ।
 महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तक इति श्रुतेश्च । प्रभवत्य-
 स्माज्जगदिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानम् । सर्वोपादानमित्यर्थः ।
 अप्ययः सर्वजगद्व्यस्थानम् । कृष्ण एव हि भूतानामुत्पत्ति-
 रपि चाप्यय इति श्रुतेः । उपेन्द्रः इन्द्रानुजत्वेन प्रथममव-
 तीर्णः । मधुसूदनः वेदापहारकदैत्यसंहारी ॥ १७ ॥

१७] ति० टी०-प्रजापतिरिन्द्रमसृजत इत्युक्तेरिन्द्रः
 कर्म सृष्टिर्यस्य स इन्द्रकर्मा महेन्द्रः सकलेशिता पद्मं वैराजं
 नाभौ यस्य सः रणान्तकृद्रेणे शत्रूणां नाशकर्ता शरण्यं
 शरणत्वेन प्राप्यम्, शरणं रक्षणं च त्वामेवाहुः । 'परि-
 त्राणाय साधूनाम्' इत्युक्तेः ॥ १७ ॥

रा० टी०-इन्द्रेति । इन्द्रकर्मादिस्त्वमेव अत एव शरण्यं
 शरणहितं शरणमाश्रयं च महर्षयः त्वामेव आहुः ॥ १७ ॥

गो० टी०-इन्द्रकर्मेति । इन्द्रस्य कर्मेव कर्म यस्य स
 इन्द्रकर्मा । तं विष्णुरन्वतिष्ठतेति श्रुतेः । महेन्द्रः निरतिशयै-
 श्वर्यसंपन्नः । पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः । ममापि जनक
 इत्यर्थः । वक्ष्यति हि-पद्मे दिव्यैर्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य
 मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितमिति ॥
 रणे अन्तं शत्रुनाशं करोतीति रणान्तकृत् । शरण्यं शरणा-
 र्हम् । तदुचितज्ञानशक्तिदयादिसंपन्नमित्यर्थः शरणं रक्षणो-
 पायम् । उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दः शरणमित्ययमिति वचनात् ।
 सर्वस्य शरणं सुहृदिति श्रुतेः । महर्षयः अलौकिकतत्त्वसाक्षा-
 त्कारसमर्थाः । दिव्या महर्षयः सनकादयः । यत्रर्षयः प्रथमजा ये
 पुराणा इत्युक्ता नित्यसूरयो वा नित्यनिर्दोषा वेदा वा ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०-सहस्रशृङ्गोऽनेकशाखामयश्चङ्गवान् ।
 वेदात्मा वेदस्वरूपः । शतशीर्षोऽनेकविधिमयशिरोयुक्तः । मह-
 र्षभः श्रेष्ठतमः । शिशुमारप्रजापतिरूप इत्यर्थ इति कतकः ।
 त्रयाणां लोकानाम् । सर्वप्रजानामित्यर्थः । स्वयंप्रभुरन-
 न्यप्रेर्यः ॥ १८ ॥

रा० टी०-सहस्रेति । सहस्राणि बहूनि शृङ्गाणि शाखा
 यस्य स वेदात्मा त्वमेव महर्षभः शतशीर्षस्त्वमेव अत एव
 आदिकर्ता त्वमेव ॥ १८ ॥

गो० टी०-सहस्रशृङ्ग इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥
 सहस्रशृङ्गः सहस्रशाखारूपश्चङ्गः । शतजिह्वः अनेकविध-
 चोदनारूपजिह्वः । ऋषभः कर्मणामालोचयिता । "ऋष,
 आलोचने" इति धातुः । महंश्चासावृषभश्च महर्षभः । एवं-
 भूतो वेदात्मा त्वमित्यर्थः । आदिकर्ता समष्टिकर्ता । अनेन

सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारः परात्परः ॥ १९ ॥
 प्रभवं निधनं चापि नो विदुः को भवानिति । दृश्यसे सर्वभूतेषु गोषु च ब्राह्मणेषु च ॥ २० ॥
 दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु नदीषु च । सहस्रचरणः श्रीमाञ्शतशीर्षः सहस्रदृक् ॥ २१ ॥
 त्वं धारयसि भूतानि पृथिवीं सर्वपर्वतान् । अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः ॥ २२ ॥
 त्रीँलोकान्धारयन् राम देवगन्धर्वदानवान् । अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती ॥ २३ ॥
 देवा रोमाणि गात्रेषु ब्रह्मणा निर्मिताः प्रभो । निमेषस्ते स्मृता रात्रिरुन्मेषो दिवसस्तथा ॥ २४ ॥

व्यष्टिकर्तुः स्वस्य व्यावृत्तिः । स्वयंप्रभुः अनन्यप्रेर्यः । न तस्येशे कश्चनेति श्रुतेः । सिद्धानां मुक्तानाम् । साध्यानां, यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवा इत्युक्तानां नित्यानामाश्रयः साम्यभोगप्रदः । पूर्वजः आश्रितापेक्षायाः पूर्वं तदक्षणाय जनितः ॥ १९ ॥ २० ॥

१९] ति० टी०—सिद्धानामारूढानां साध्यानामारूढू-
 णामाश्रयः प्राप्यः, पूर्वजश्चासि । 'अहमस्मि प्रथमजा ऋत-
 स्य' इत्यादि श्रुतेः ॥ १९ ॥

रा० टी०—सिद्धानामिति । सिद्धादीनामाश्रयस्त्वमेव
 यज्ञादिस्त्वमेव ॥ १९ ॥

गो० टी०—सर्वकर्मसमाराध्यत्वमाह—त्वं यज्ञ इति । त्वं
 यज्ञः । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । यज्ञनिर्वाहकपशुहविराज्य-
 सुक्सुवादिशरीरको यज्ञाराध्येन्द्रादिशरीरकश्चेत्यर्थः । ब्रह्मार्पणं
 ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतमिति हि गीयते । वषट्कार
 इत्युपलक्षणम् । आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुर-
 क्षरम् यजेति द्वयक्षरम् ये यजामह इति पञ्चाक्षरमित्युक्तानां
 सप्तदशाक्षराणाम् । तैराराध्य इत्यर्थः । तथोक्तम्—चतुर्भिश्च
 चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स नो
 विष्णुः प्रसीदत्विति । ओंकारः प्रणववाच्यः । ओमित्येकाक्षरं
 ब्रह्मेति श्रुतेः । परन्तपः उत्कृष्टतप इत्यर्थः । उत्कृष्टतपःसमाराध्य
 इति यावत् । ते प्रभवं निधनं वा न विदुः, वेदा वैदिकाश्च
 को भवानिति च न विदुः । अपरिच्छिन्नमहिमत्वात् । क
 इत्थावेद यत्र स इति श्रुतेः ॥ २१ ॥

२०] ति० टी०—तव प्रभावाद्यपि न जानन्ति को भवा-
 निति चेदंतया न जानन्ति । सार्वात्म्येन स्तौति—दृश्यस
 इति । सर्वभूतेषु गोष्वित्यादि । उत्तमचेतनेष्वपीत्यर्थः ।
 दृश्यसेऽन्तर्यामितया श्रूयसे ॥ २० ॥

रा० टी०—प्रभवमिति । यस्त्वं सर्वभूतादिषु दृश्यसे
 तस्य तव प्रभवं प्राकट्यं निधनं तिरोभावं च को भवानिति च
 न विदुः तत्त्वज्ञा अपीति शेषः एतेन प्राकट्यतिरोभावयोः
 तदिच्छावशत्वं सूचितम् तत्स्वरूपस्य तु अपारमहिमत्वं सूचितं
 सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ २० ॥

गो० टी०—सर्वान्तर्यामित्वमाह—दृश्यस इति । योगि-
 भिरिति शेषः । अनेन संबन्धप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ २२ ॥

२१] ति० टी०—अत्यन्तमचेतनेष्वपि त्वमन्तर्यामीत्याह-
 दिधिविति ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—त्वमेव सहस्रचरणत्वादिविशिष्टानन्त-
 रूपो भूत्वा पृथिव्यादींस्तद्वर्तिभूतानि च धारयसि । तथान्ते-
 ऽहरन्ते पृथिव्या उपरिवर्तिनि सलिले त्वं महोरगशयनो दृश्यसे।
 एवं च पृथिव्या अध उपरि च प्रतिष्ठितस्वशक्तिस्त्वमित्यु-
 क्तम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—सहस्रेति । सहस्रचरणः सर्वत्र प्रकाशद्वारा
 परिपूर्णत्वात् अनेकचरणविशिष्टः अत एव शतशीर्षस्त्वं भूतानि
 धारयसि त्रीन् लोकान् धारयन् पृथिव्याः अन्ते मध्ये सलिले
 महोरगशेषः त्वमेव दृश्यसे श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २१ ॥ २२ ॥

गो० टी०—पुरुषसूक्तार्थमाह—सहस्रेति । अत्र शत-
 शब्दः सहस्रवाचकः । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपा-
 दिति श्रुतेः । श्रीमानिति भूपतित्वस्याप्युपलक्षणम् । श्रीश्च
 ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावित्युत्तरनारायणोक्तेः । अथ सर्वाधारत्व-
 माह—त्वमिति । भूतानीति भूव्यतिरिक्तमहाभूतपरम् । अने-
 नाधाराधेयभावसंबन्ध उक्तः ॥ २३ ॥

गो० टी०—दैर्घ्यदिनप्रलयवृत्तान्तमाह—अन्त इति । पृथि-
 व्या अन्ते विनाशे । महानुरगः शेषो यस्य सः शेषशायी सन्,
 धारयन् कुक्षौ धारयन् दृश्यसे । मार्कण्डेयादिभिरिति शेषः २४

२३] ति० टी०—हे राम, त्रीँलोकान्धारयस्त्वं विराट् ।
 नारायणोऽसीत्यर्थः । एतेन यतश्चाहमुत्पन्न इति प्रश्नस्योत्तरं
 दत्तम् । एवं देहत्वमुपदिश्य देहित्वमुपदिशति—अहं ते हृदय-
 मिति । हे राम, ते रामोपग्रहस्य तव हृदयं सर्वाधारभूतमा-
 न्तरं त्वदात्मतत्त्वमहमेव ज्ञानस्वरूपः महाकाश इव घटाका-
 शस्य । तव जिह्वा मन्निर्मिता वाग्देवी सरस्वती ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—देवा इन्द्रियदेवा दिग्वाताकादयस्तव
 गात्रेषु श्रोत्रादिषु ब्रह्मणा मया निमिताः, रोमाणि च निर्मि-
 तानि । ओषधिवनस्पत्यादिनेति शेषः । निमेषोन्मेषौ च रात्रि-
 दिवसत्वेन प्रसिद्धौ ॥ २४ ॥

रा० टी०—अहमिति । हे राम ! अहं ते हृदयं जिह्वा
 सरस्वती देवा रोमाणि ते निमेषः रात्रिः ते उन्मेषः उन्मीलनं
 दिवसः ते गात्रेषु ब्रह्मणा वेदेन निर्मिताः कथिता इत्यर्थः
 सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ २३ ॥ २४ ॥

संस्कारास्त्वभवन्वेदा नैतदस्ति त्वया विना । जगत्सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलम् ॥ २५ ॥
 अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षणः । त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुरा स्वैर्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ २६ ॥
 महेन्द्रश्च कृतो राजा बलिं बद्धा सुदारुणम् । सीता लक्ष्मीर्भवान्विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः ॥ २७ ॥
 वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुम् । तदिदं नस्त्वया कार्यं कृतं धर्मभृतां वर ॥ २८ ॥
 निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम । अमोघं देव वीर्यं ते न ते मोघाः पराक्रमाः ॥ २९ ॥
 अमोघं दर्शनं राम अमोघैस्तव संस्तवः । अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तो नरा भुवि ॥ ३० ॥

गो० टी०—अथ अङ्गान्यन्या देवता इत्युक्तसर्वदेवाद्यात्म-
 कत्वं दर्शयति—अहं त इत्यादिना । हृदयं वक्षः ब्रह्मणः
 परब्रह्मणः । ते देवा गात्रेषु स्थिताः रोमाणीव स्थिताः
 तद्ब्रह्मविनाभूताः ॥ २५ ॥

गो० टी०—निमेषइति । दिवा अहः । वेदाः संस्काराः
 निःश्वसितभूता इत्यर्थः । तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य
 निःश्वसितमेतद्यद्वेद इत्यादि श्रुतेः । किं बहुना संग्रहेणोच्यत
 इत्याह—न तदस्ति विना त्वयेति । यत्त्वया विनाभूतं त्वदनन्त-
 र्यामिकम्, तत्रास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

२५] ति० टी०—संस्काराः संस्क्रियन्ते बोध्यन्त एभि-
 र्लोका इति संस्काराः प्रवृत्तिनिवृत्तिबोधकाः—नैतदस्तीति ।
 त्वया विना यदस्ति तत्किमपि नेत्यर्थः । कार्यकारणरूपं सर्वं
 जगत्ते शरीरम् । स्थैर्यमशेषप्रजानित्यधारणसामर्थ्यम् । वसु-
 धातलं भूतत्वं त्वमेव ॥ २५ ॥

रा० टी०—संस्कारा इति । संस्काराः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
 व्यवहारबोधकास्ते तव वेदा अभवन् अतः त्वया विना एत-
 जगन्नास्ति अत एव सर्वं चिदचिदात्मकं जगत् ते शरीरं धैर्यं
 धारणसामर्थ्यं वसुधातलम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—एवं निषेधश्रुत्यर्थमुक्त्वा सर्वं खल्विदं ब्रह्म
 तत्त्वमसीत्यादिसामानाधिकरण्यश्रुत्यर्थमाह—जगदिति । सर्वं
 जगत् ते शरीरम् तव नियमेन आधेयं विधेयं शेषभूतं
 चेत्यर्थः । इदमेव हि शरीरलक्षणम् एवं जगत्स्त्वच्छरीरत्वा-
 च्छरीरगतविशेषणानि त्वद्विशेषणानीत्याह—स्थैर्यमिति वसुधा-
 तलं वसुधातलस्थैर्यम् । काठिन्यवान् यो विभर्ति तस्मै भूम्या-
 त्मने नम इति विष्णुपुराणोक्तेः । अग्निः अग्नितापः, ते कोपः ।
 सोमः सोमगतप्रसादः, ते प्रसादः, त्वत्प्रसाद इत्यर्थः ॥ २७ ॥

२६] ति० टी०—ते कोपोऽग्निः । ते प्रसादः सोमः ।
 त्वया वामनात्मनावतीर्णं पुरा पूर्वं त्रिभिर्विक्रमैस्त्रयो लोका
 भूर्भुवःस्वःस्वरूपाः क्रान्ताः ॥ २६ ॥

रा० टी०—अग्निरिति । ते कोपोऽग्निः ते प्रसादस्सोमः
 श्रीवत्सलक्षणो विष्णुश्च गात्रेषु स्वैस्त्रिभिर्विक्रमैः पादप्रक्षेपैः
 त्रयो लोकाः क्रान्ताः परिमिताः बलिं बद्धा महेन्द्रश्च राजा
 कृतः सार्द्धश्लोक एकान्वयी ॥ २६ ॥

गो० टी०—त्वयेति । त्वया त्रिविक्रमेण पुराणे पूर्व-
 काले । लोकाक्रमणफलमाह—महेन्द्र इति । राजा कृतः ।
 त्रैलोक्यस्येति शेषः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—बलिं बद्धा महेन्द्रश्च राजा कृतः । सीता
 लक्ष्मीः प्रसिद्धविष्णुपत्न्यभिन्नतत्त्वत्वात् । यो विष्णुः स भवा-
 न्देवः प्रकाशरूपः । कृष्णः कृष्णवर्णः । प्रजापतिस्तदभि-
 न्नतत्त्वः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—स एव त्वं रावणस्य वधाय मानुषीं
 तनुं प्रविष्टोऽसि । माययेति शेषः । एवं तत्त्वेन त्वया तदिदं
 रावणवधरूपं नः सर्वेषां देवानां कार्यं कृतम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—ननु तथात्वे कथमिह ममागमनमित्यत आह
 सीतेति । मानुषीं तनुं प्रविष्टः नित्यं प्राप्तः कृष्णः कृष्णवर्णः
 प्रजानां पतिर्विष्णुः व्यापकस्यापि व्यापकः देवो नित्यविहारी
 भवान् लक्ष्मीः लक्ष्म्या ईयते सेवार्थं प्राप्यते सा सीता च
 रावणस्य वधार्थमिहागच्छतामिति शेषः तत्तस्माद्धेतोः
 इदं रावणवधादिरूपं नः कार्यं त्वया कृतं सार्द्धश्लोक एका-
 न्वयी ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०—प्रयोजनप्रश्नस्योत्तरमाह—वधार्थमिति ।
 ॥ २९—३१ ॥

२९] ति० टी०—अथ वृत्तानुष्ठानानुवादपूर्वं वर्तिष्यमा-
 णकर्तव्यमाह—निहत इति । रावणो निहतः । एवं चावता-
 रकार्यं निवृत्तम्, अतः परं महाराज्येन किञ्चित्कालं प्रहृष्टः
 सन्दिवं परनाकारुख्यं ब्रह्मलोकमाक्रम प्राप्नुहि । एवं सिद्धकार्य-
 त्वात्ते वीर्यं बलममोघम् तन्मूलाः पराक्रमाश्च न मोघा न
 निष्फलाः, अपि तु सफला एवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

रा० टी०—निहत इति । हे राम ते वीर्यं तेजः अमोघं
 सफलमित्यर्थः ते पराक्रमाश्च मोघा निष्फला न अत एव
 त्वया रावणो निहतः अत एव दिवं नित्यक्रीडास्थलं अयो-
 ध्यामित्यर्थः आक्रम गच्छ ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—अथ रामस्य सर्वोपास्यत्वं सर्वाभीष्ट-
 सिद्धिप्रदत्वं चाह—अमोघमिति । हे राम, ते दर्शनमेवं मू-
 र्तेस्ते दर्शनं सुग्रीवादीनाममोघम् । एवं कालान्तरे श्रुत्वा चित्त-
 तद्गृह्णामप्यमोघमैहिकाभुष्मिकसकलफलसाधनं तव संस्तवो

ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् । प्राप्नुवन्ति तर्थां कामानिह लोके परत्र च ॥ ३१ ॥
इममार्पे स्तवं दिव्यमितिहासं पुरातनम् । ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ।

पितामहवाक्यावसाने मूर्तिमान्हव्यवाहनः सीतामङ्गे कृत्वा भो रामास्यां पापं न विद्यते रावणेन प्रलोभ्यमाना बहु तर्जितापि चक्षुषा मनसा वाचापि त्वद्गतेनान्तरात्मनेयं रावणं नाचिन्तयदत एनां गृण्हीष्वेत्यार्षयत् रामोऽप्यहं जानन्नपि निष्पापां लोकवादनिरासकृते एवमकरवमित्युक्त्वा सीतामङ्गीकृत्यानन्दस्य परां काष्ठामन्वभवत् ।

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् । अङ्गेनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसुः ॥ १ ॥
विधूयाथ चितां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः । उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम् ॥ २ ॥
तरुणादित्यसंकाशां तप्तकांचनभूषणाम् । रक्ताम्बरधरां बालां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३ ॥

रामनारायणेत्येवंरूपोऽमोघः सकलेष्टदः । ये च त्वयि भक्तिमन्तः सोऽहमेवेति गौणवृत्त्या त्वदुपासकास्तवाहमिति वोपासकास्तेऽप्यमोघं संसारमार्गमतिक्रान्ताः सत्यसंकल्पत्वादिमन्तः सन्तो मल्लोकप्राप्तिरूपामोघफला भविष्यन्ति, किं पुनर्ये सर्वात्मना त्वदभेदध्यानवन्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

रा० टी०—अमोघमिति । हे राम ते दर्शनममोघं सफलमेवेत्यर्थः तव स्तवः स्तुतिरपि मोघो न अत एव ते भक्तिमन्तो नराः अमोघाः प्राप्तमहाफला एव भविष्यन्ति ३०

गो० टी०—अमोघा इत्यर्थम् । अमोघाः अप्रतिबद्धफलाः ये त्वयि भक्तिमन्तः ते अविलम्बेन फलमभिमतं लभन्त इति इदं चावतारस्यैकं प्रयोजनम् ॥ ३२ ॥

३१] ति० टी०—उक्तमर्थमुपसंहरति दाढ्याय—ये त्वामिति ॥ ३१ ॥

रा० टी०—ये इति । ये जनाः पुरुषोत्तमं त्वां ध्रुवं भक्ताः सेवाशीलास्ते जनाः इह लोके परत्र च कामान् प्राप्नुवन्ति ३१

गो० टी०—इदमेव विवृणोति—य इति । त्वामुद्दिश्येति शेषः । अनेन सर्वस्मादपि तपःप्रभृतेः रामभक्तिरेव परो धर्म इत्युक्तम् । काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि, इह लोके परत्र च प्राप्नुवन्ति । सदेत्यनेन यावच्छरीरपातमत्र भोगान् भुक्त्वा शरीरावसाने परलोके सर्वान् कामान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

३२] ति० टी०—इदानीं तत्परैतत्स्तोत्रपाठफलमुपदिशति—इममिति । ऋषिवेदस्तदुक्तसगुणनिर्गुणब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वादार्पः स चासौ स्तवश्चेत्यार्षस्तवस्तम्, अत एव दिव्यं पुरातनं पुरातत्प्रतिपादकमितिहासम् । अनादिसिद्धपुरातनब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वात् । एवंभूतं ब्रह्मविद्यास्तवं ये कीर्तयिष्यन्ति तेषां पराभवः परैरिहामुत्रलोकशत्रुभिः पुत्रदारादिभिः पापैश्चाभिभव आक्रमणं नास्ति न भविष्यति च ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

रा० टी०—इममिति । मम भवत्स्तुतिबोधकं पुरातनं चिरकालकमितिहासं आवयोस्संवादरूपमार्थं मन्त्रपारं गतैः प्रोक्तमत एव दिव्यं स्तवं ये नराः कीर्तयिष्यन्ति तेषां पराभवो नास्ति ३२ इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ

युद्धकाण्डे एकोनविंशत्यधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

गो० टी०—ये रामभक्तिं कर्तुमदक्षास्तेषामिदं स्तोत्रमेव तादृशफलप्रदमित्याह—इममिति । ऋषिः वेदः तत्संबन्ध्यार्षम् । अत एव पुरातनम् । परभावः पुनरावृत्तिः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने विंशत्पुत्रशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

१] ति० टी०—एतदिति । पितामहसमीरितं शुभं परमशोभनं निजब्रह्मत्वप्रतिपादकं वाक्यं श्रुत्वा ध्यात्वा च । प्रसन्नतयावस्थानकाले इति शेषः । अङ्गेनादाय । 'रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्महम्' इति श्रुत्यर्थमपरोक्षमेव संपादयन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०—ब्रह्मादिकर्तृकस्तवनानन्तरकालिकं वृत्तान्तमाह—एतदित्यादिभिः । पितामहेन समीरितं कथितं एतद्वाक्यं श्रुत्वा विभावसुर्वह्निः वैदेहीमादाय अङ्गेन शीघ्रगत्या उत्पपात ॥ १ ॥

गो० टी०—एतच्छ्रुत्वेत्यादि । विभावसुः अग्निः ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०—मूर्तिमान्सुक्लसुवादिचिह्ननिजमूर्तियुक्तः ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—तदेवभङ्ग्यन्तरेणाह विधूयेत्यादिभिः । हव्यवाहनो वह्निः चितां विधूय दग्ध्वा जनकात्मजां गृहीत्वा उत्तस्थौ ॥ २ ॥

रा० टी०—तरुणेति । नीलाः कुञ्चिताश्च मूर्धजाः यस्याः न क्लिष्टानि अग्निसम्बन्धेनापि विबाधितानि माल्याभरणानि यस्याः अत एव अनिन्दितां वैदेहीं अङ्गे रामस्येति शेषः कृत्वा संस्थाप्य रामाय विभावसुर्ददौ श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४ ॥